

**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.9

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2022.3.5>

КАРМАЗА О.О.

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ В СУДІ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ**

**ENSURING THE RIGHT TO PROTECT CIVIL RIGHTS IN COURT IN CONDITIONS
OF MARITIME STATE IN UKRAINE: PROBLEMS AND WAYS OF SOLUTION**

Метою статті є комплексне дослідження поняття «захист прав у цивільному судочинстві під час дії воєнного стану», визначення особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах дії воєнного стану та напрацювання рекомендацій щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства. В статті розкрито зміст поняття «захист прав у цивільному судочинстві під час дії воєнного стану», визначено особливості здійснення цивільного судочинства в умовах воєнного стану. Надано правову оцінку нормативним актам, які є рекомендаційними та регулюють організаційну роботу суду та судовий процес в умовах дії воєнного стану. Досліджено застосування норм Цивільного процесуального кодексу України в умовах дії воєнного стану, а також норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України». Доведено, що механізм забезпечення прав у цивільному судочинстві у разі дії воєнного стану має особливості, визначені Конституцією та Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Розкрито проблеми цивільного судочинства, які виникли через агресію Російської Федерації на території України. Запропоновано авторське бачення модифікації (зміни) прав на захист у суді. Розглянуто судову практику щодо відшкодування шкоди, завданої агресією Російської Федерації на території України. Об'єктом дослідження є цивільно-процесуальні відносини, які виникають у зв'язку із захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави в цивільному судочинстві, а також дією правового режиму воєнного стану на території України. Методологічною основою дослідження є філософсько-правові засади пізнання соціальних явищ, зокрема тих, що стосуються охорони, захисту та відновлення прав осіб (громадян та юридичних осіб) у цивільному процесі. Зокрема, застосовано діалектичний, системно-структурний, нормативно-логічний, соціологічний, порівняльно-правовий методи пізнання. За результатами проведеного дослідження запропоновано удосконалення норм цивільного процесуального законодавства України.

Ключові слова: цивільний процес, право на захист у суді, цивільно-процесуальні відносини, агресія Російської Федерації на території України, судовий процес.

The aim of the article is a comprehensive study of the concept of "protection of rights in civil proceedings during martial law", to determine the features of civil proceedings under martial law and develop recommendations for improving civil procedural law. The article reveals the meaning of the concept of "protection of rights in civil proceedings during martial law", identifies the features of civil proceedings in martial law. The legal assessment of normative acts, which are recommendatory and regulate the organizational work of the court and the trial in martial law, is given. The application of the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine under martial law, as well as the norms of the Law of Ukraine "On Ensuring the Rights and Freedoms of Citizens and the Legal Regime in the Temporarily Occupied Territory of Ukraine" has been studied. It is proved that the mechanism of ensuring rights in civil proceedings in case of martial law has features defined by the Constitution and the Law of Ukraine "On the legal regime of martial law". The problems of civil proceedings, which arose due to the aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine, are revealed. The author's vision of modification (change) of rights to defense in court is offered. Judicial practice on compensation for damage caused by the aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine is considered. The object of the study are civil-procedural relations arising in connection with the protection of violated, unrecognized or disputed rights, freedoms or interests of individuals, rights and interests of legal entities, the interests of the state in civil proceedings, as well as martial law on the territory of Ukraine. The methodological basis of the study is the philosophical and legal principles of knowledge of social phenomena, in particular those related to the protection, protection and restoration of the rights of persons (citizens and legal entities) in civil proceedings. In particular, dialectical, system-structural, normative-logical, sociological, comparative-legal methods of cognition are applied. According to the results of the study, it is proposed to improve the rules of civil procedural legislation of Ukraine.

Key words: *civil proceedings, right to defense in court, civil procedural relations, aggression of the Russian Federation on the territory of Ukraine, trial.*

Вступ. Збройна агресія РФ проти України бере початок від анексії Автономної Республіки Крим – далі – АРК) та окупації територій Донецької та Луганської областей. Широкомасштабне вторгнення РФ на територію України відбулося 24 лютого 2022 року. У зв'язку з цим Верховною Радою України прийнятий ряд законів [1], які регулюють відносини щодо охорони і захисту прав, свобод та інтересів осіб під час агресії РФ на території України та дії воєнного стану, а саме: закони України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях», «Про внесення змін до розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо забезпечення сталого функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя» та ін.

Правові механізми забезпечення прав і свобод громадян, закріплені в цих законах, потребують удосконалення та додаткових наукових досліджень з метою забезпечення оперативного, доступного та повного захисту прав громадян на тимчасово окупованій території України та територіях України, де проводяться чи проводилися бойові дії тощо. Тож окреслені проблеми частково розглядали: К. Гусаров – Особливості провадження у справах про встановлення факту народження або смерті на тимчасово окупованій території України, 2020 р.); А. Коструба – Механізм захисту права власності на тимчасово окупованій території України: проблемні питання теорії і практики, 2015 р.); Л. Музика – Цивільно-правова політика України в умовах російської агресії, 2016 р.); Г. Луцька – Правове забезпечення охорони та захисту цивільних прав громадян на тимчасово окупованій території України, 2021 р.). Окремо також відмітимо праці Б. Бабіна, О. Буткевич, В. Гуменюка, І. Кресіної, О. Кресіна, Н. Камінської, С. Коросєда та інших вчених, які взяли участь в міжнародному експертному круглому столі «Деокупація. Юридичний фронт» 18 березня 2022 року та висловили рекомендації щодо удосконалення правового механізму охорони та захисту прав громадян в умовах дії воєнного стану в Україні. Разом з тим комплексного наукового дослідження реалізації права на захист в цивільному судочинстві в умовах дії воєнного стану в Україні на сьогодні не проведено. Це і зумовило написання цієї статті.

Метою статті є комплексне дослідження поняття «захист прав у цивільному судочинстві під час дії воєнного стану», визначення особливостей здійснення цивільного судочинства в умовах дії воєнного стану та напрацювання рекомендацій щодо удосконалення цивільного процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. I. Відповідно до частини першої ст. 55 Основного Закону України кожному гарантується право на захист в суді. Статтею 6 Європейської Конвенції з прав людини, ратифікованої Законом України від 17.07.97 р. № 475/97-ВР, визначено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Реалізація права на захист у цивільному судочинстві відбувається в порядку, в спосіб та в межах, визначених спеціальним законом України, – Цивільним процесуальним кодексом України – далі – ЦПК). Відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною – ст. 4 ЦПК).

Конституційний Суд України зазначив, що суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі ст. 64 Конституції не може бути обмежене – Рішення КСУ від 25.12.97 р. № 9-зп). Звернення до суду є універсальним механізмом захисту прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб – Рішення КСУ від 12.04.2012 р. № 9-рп/2012). При цьому судовий захист вважається найбільш дієвою гарантією відновлення порушених прав і свобод людини і громадянина – Рішення КСУ від 9.09.2010 р. № 19-рп/2010), а також гарантією реалізації інших конституційних прав і свобод, їх утвердження й захисту за допомогою правосуддя – Рішення КСУ від 23.11.2018 р. № 10-р/2018). Отже, держава повинна повною мірою забезпечити реалізацію гарантованого ст. 55 Конституції України права кожного на судовий захист – Рішення КСУ від 15.05.2019 р. № 2-п–II/2019).

Разом з тим, серед науковців точиться дискусія щодо змісту поняття «право на захист у суді». Складно заперечити О.Гаран про те, що спектр думок щодо поняття «права на судовий захист» обумовлений дуалістичним характером цього права, це право має складну структуру і різні науковці досліджують це право під різними кутами зору тощо [2]. Натомість більшість науковців єдині в тому, що право на захист у суді одночасно гарантується на міжнародному та національному рівнях, є конституційним та галузевим правом, реалізується у порядку, визначеному спеціальним процесуальним законом, має об'єктивну та суб'єктивну частини, є складовою частиною, яка розкриває зміст правової конструкції «право на захист» тощо.

На нашу думку, захист прав у цивільному судочинстві під час дії воєнного стану – це процесуальна діяльність, спрямована на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, та яка здійснюється уповноваженим законом органом чи особою – застосування процедури медіації в позовному провадженні) у порядку, в спосіб та в межах, визначених Конституцією України та ЦПК. Разом з тим, механізм забезпечення прав у цивільному судочинстві у разі дії воєнного стану має особливості, визначені Конституцією та Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

II. У зв'язку із вторгнення РФ на територію України Указом Президента України від 24 лютого 2022 року № 64 «Про введення воєнного стану в Україні», затвердженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні», в Україні введено воєнний стан з 24 лютого 2022 року, який, станом на 10 травня 2022 року, триває. Наслідком введення в Україні воєнного стану стало обмеження прав громадян – в межах, визначених Конституцією), припинення на території України, де ведуться бойові дії, діяльності державних органів, утворених відповідно до Конституції та законів України, а також наявність перешкод у здійсненні та захисті цивільних прав – наприклад, відчуження права власності на майно тощо).

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також

тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Тобто, на науковому та практичному рівнях можливо вести мову про модифікацію – зміну) прав та обов'язків осіб, яка відбувається у зв'язку із дією воєнного стану в Україні, агресією РФ на території України, здійсненням РФ геноциду в Україні тощо. Зокрема, модифікація права на захист – у широкому розумінні) підтверджується нормативно-правовими актами України. Наприклад, відповідно до частини сьомої ст. 147 Закону «Про судоустрій і статус суддів» з підстав та умов, визначених у цій частині статті Закону – у зв'язку з військовими діями...), допускається зміна територіальної підсудності цивільних справ, що розглядаються судами. Відтак за розпорядженням Голови Верховного Суду відбувається передача усіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється. Наприклад, див. розпорядження Голови Верховного Суду від 25.03.2022 р. № 14/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану – окремі суди Сумської, Харківської областей»), від 12.03.2022 р. № 5/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану – окремі суди Запорізької області»), від 29.04.2022 р. № 26/0/9-22 «Про зміну територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану – Новгородівський міський суд Донецької області»), від 04.05.2022 р. № 27/0/9-22 «Про відновлення територіальної підсудності судових справ Чернігівської області» тощо [3]. Станом на 10 травня 2022 р., Перелік судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану, міститься на вебсайті Верховного Суду [4].

Тож, проаналізувавши дію правового режиму воєнного стану на території України в частині зміни територіальної підсудності цивільних справ – станом на 9 травня 2022 р.), пропонуємо виділяти: 1) територію України, де діє правовий режим тимчасово окупованих територій –АРК); 2) територію України, де відбуваються бойові дії –зокрема, Харківська, Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська області); 3) територію України, де були, але припинилися бойові дії –Київська, Чернігівська, Сумська області); 4) територію України, де не було активних бойових дій –Чернівецька, Львівська, Волинська області). Також наголосимо, що в першому випадку правосуддя здійснюється на підконтрольній території України з особливостями, визначеними Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», у порядку, передбаченому ЦПК та з дотриманням Закону України «Про правовий режим воєнного стану»; в другому випадку правосуддя здійснювати не можливо, тож цивільні справи передано в суди на безпечних територіях; в третьому випадку відбувається «відновлення» роботи судів; в четвертому випадку суди працюють у звичайному режимі [5].

Отже, в умовах збройної агресії РФ проти України органи судової влади діють виключно в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами –ст. 122 Закону «Про правовий режим воєнного стану»). Повноваження органів державної влади, їх посадових осіб у сфері забезпечення права на захист у суді в умовах дії воєнного стану спрямовані на забезпечення безперервності здійснення правосуддя. Дія воєнного стану на території України не зупиняє розгляд цивільних справ та не обмежує конституційне право на захист у суді. Відтак припинення роботи суду в умовах дії воєнного стану не означає зупинення чи закриття провадження у цивільній справі. Цивільна справа розглядатиметься в іншому суді, визначеному в розпорядженні Голови Верховного Суду щодо зміни територіальної підсудності судових справ в умовах воєнного стану, та в порядку, передбаченому ЦПК, з дотриманням норм Конституції України.

III. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» здійснення цивільного судочинства в Україні в умовах дії воєнного стану має особливості: розгляд і вирішення цивільних справ на території України, на якій введено воєнний стан, здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України; скорочення чи прискорення судочинства заборонено; у разі неможливості здійснювати правосуддя судами, які діють на території, на якій введено воєнний стан, законами може бути змінена територіальна підсудність судових справ, що розглядаються в цих судах, або в установленому законом порядку змінено місцезнаходження судів; судочинство здійснюється із дотриманням завдань та принципів цивільного судочинства; теоретична модель здійснення судочинства залишається незмінна, тобто та, яка визначена ЦПК; право на звернення до суду за захистом гарантується; цивільні справи розглядаються в порядку спрощеного, наказного чи позовного провадження, визначеному ЦПК України; рішення суду обов'язкові до виконання; з метою реалізації ст. 3 Конституції України забезпечується безпека осіб, які перебувають в приміщенні суду, можливе обмеження доступу у судові засідання осіб, які не є учасниками провадження, рекомендується дистанційний розгляд справи тощо.

IV. Цікавість з наукової та практичної точок зору в частині модифікації прав осіб викликають нормативні акти, які, маючи рекомендаційний характер, спрямовані на гарантування прав, передбачених ст. 3 Конституції України, за якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека в Україні є найвищою соціальною цінністю. У зв'язку із збройною агресією РФ на території України не на всій території України здійснюється правосуддя.

Зокрема, це Рекомендації судам першої та апеляційної інстанції на випадок захоплення населеного пункту та/або суду чи безпосередньої загрози його захоплення, затверджені Розпорядженням Голови Верховного Суду від 13.03.2022 р. № 6/0/9-22; Рішення Ради суддів України від 24.02.2022 р. №9 «Щодо вжиття невідкладних заходів для забезпечення сталого функціонування судової влади в Україні», від 14.03.2022 р. № 10 «Щодо затвердження рекомендацій з організації роботи суддів в умовах воєнного стану» тощо.

Ці акти мають рекомендаційний характер, а їх застосування залежить від реальної ситуації, яка відбувається в тому чи іншому населеному пункті України у зв'язку із веденням воєнного стану, бойовими діями чи загрозою повітряної тривоги, пов'язаної, зокрема, з ракетними ударами тощо.

Аналіз цих актів через приму ст. 3 Конституції України засвідчив, що для забезпечення роботи суду рекомендується: прийняти рішення про тимчасове зупинення розгляду справ у відкритих судових засіданнях за участі сторін судового процесу; якщо суд не припинив здійснювати судочинство надати можливість учасникам судового процесу подати заяву про відкладення розгляду справи у зв'язку із воєнними діями та/чи про розгляд справи у режимі відеоконференції за допомогою власних технічних засобів; обмежити доступ до приміщення суду; обмежити допуск осіб в судові засідання, якщо вони не є учасниками процесу; справи, які не є невідкладними, розглядати лише за письмовою згодою учасників, тощо.

Відтак, на науковому рівні з метою забезпечення безпеки життя і здоров'я людини загальною та учасників судового процесу зокрема доцільно вести мову про модифікацію прав на захист в умовах дії воєнного в частині організації роботи суду та судового процесу.

V. В практичній площині нині постають проблеми із передачею цивільних справ до іншого суду через ведення бойових дій РФ на території України, руйнування приміщень суду тощо. Відтак виникає проблема щодо відновлення втрачених цивільних справ, яка потребує наукового та законодавчого вирішення, оскільки, на нашу думку, норми ЦПК не повно регулюють відносини, які виникли під час дії воєнного стану на території України.

Так, ЦПК передбачає, що відновлення втраченого повністю або частково судового провадження в цивільній справі, закінченій ухваленням рішення або у якій провадження закрито, проводиться у порядку, встановленому цим Кодексом. Тобто йдеться лише про ті цивільні справи, в яких постановлено чи ухвалено судові рішення. Решта цивільних справ відновленню не підлягає. Разом з тим, зацікавлена особа – позивач) має право подати позовну заяву до суду знову. У зв'язку з цим, вважається за необхідне у заяві зазначити, що суд розглядав справу з тим самим предметом, з тих самих підстав, до того ж відповідача, однак у зв'язку із веденням бойових дій на території України справу було втрачено та не передано на розгляд іншому суду. На підтвердження цього подати докази про втрату судового провадження.

Крім того, з метою забезпечення безпеки життя і здоров'я учасників судового процесу, реалізації конституційного права на захист у суді під час дії правового режиму воєнного стану доцільно було б внести зміни до ЦПК: стосовно встановлення розумних строків розгляду цивільних справ, зокрема в частині, пов'язаній з поверненням процесуальних документів, залишенням їх без руху тощо; дистанційного онлайн розгляду цивільних справ; визначити, що спеціальна позовна давність у зв'язку із дією воєнного стану продовжується на час його дії; обов'язкового оцифрування всіх матеріалів цивільної справи; в частині відновлення справ і провадження в системі «Електронний суд»; надання доступу суддям до державних реєстрів, доступ до яких було закрито у зв'язку із веденням воєнного стану, тощо.

VI. З наукової та практичної точок зору цікавість викликає судові рішення, у якому йдеться про відшкодування шкоди, завданої збройною агресією РФ життю громадянина України – справа № 308/9708/19). В постанові КС ВС від 14 квітня 2022 року у справі № 308/9708/19 зазначено, що Суд України, розглядаючи справу, де відповідачем визначено РФ, має право ігнорувати імунітет цієї країни та розглядати справу про відшкодування шкоди, завданої фізичній особі в результаті збройної агресії РФ, за позовом, поданим саме до цієї іноземної країни.

Відтак, громадяни мають право звертатися з аналогічними позовами до судів в Україні та примусово стягувати завдану шкоду за рахунок майна РФ, яке перебуває чи право власності на

яке зареєстровано в Україні. Крім того, це рішення буде предметом подальшого нашого дослідження в частині відшкодування майнової шкоди, завданої громадянам України внаслідок збройної агресії РФ та території України, тощо.

Висновки. Під час дії воєнного стану, збройної агресії РФ на території України правосуддя здійснюється судами, створеними відповідно до норм Конституції та законів України. Конституційне право на захист у суді гарантується та не може бути обмежено. У разі порушення, оспорування чи невизнання цивільних прав кожен має право звернутися до суду у порядку, визначеному ЦПК. Суд не має права відмовити у прийнятті заяви на підставі дії правового режиму воєнного стану. Особливості здійснення цивільного судочинства в умовах збройної агресії РФ на території України та дії воєнного стану обумовлені забезпеченням безпеки життя та здоров'ю громадян, учасників судового процесу, працівників суду тощо.

Захист прав у цивільному судочинстві під час дії воєнного стану – у вузькому розумінні – це процесуальна діяльність, спрямована на справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспоруваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави, та яка здійснюється уповноваженим законом органом чи особою – наприклад, застосування процедури медіації в позовному провадженні) у порядку, в спосіб та в межах, визначених Конституцією України та ЦПК. Разом з тим, механізм забезпечення прав у цивільному судочинстві у разі дії правового режиму воєнного стану має особливості, визначені Конституцією та Законом України «Про правовий режим воєнного стану».

З метою забезпечення безперервності здійснення захисту прав та свобод осіб в цивільному судочинстві в умовах дії воєнного стану потребується внесення змін до ЦПК, зокрема в частині розширення процесуальних можливостей суддів, удосконалення процедури відновлення втрачених цивільних справ, процесуальних строків тощо.

Список використаних джерел:

1. Законодавчі акти України, використані в цьому дослідженні, розміщені на Офіційному веб-порталі парламенту України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/index>
2. Гаран О. В. Квінтесенція розуміння «право на судовий захист». *Правова держава*. 2021. № 41. С. 9–15.
3. Розпорядження Голови Верховного Суду. *Офіційний сайт Верховного Суду. Судова влада України*. URL <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>
4. Перелік судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/terutor_pidsudnist/
5. Кармаза О. О. Охорона та захист прав і свобод громадян в цивілістичному процесі в умовах дії воєнного стану та військової агресії росії проти України. *Актуальні дослідження правової та історичної науки* : міжнародна наукова інтернет конференція. Вип. 41. 12 травня 2022 р. Тернопіль. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=3353